

A Semiotic Re-examination of the Poems of Imam Reza (A.S.) Based on Ferdinand de Saussure's Theory

Ali Akbar Noresideh^{1✉}, Ali Bagheri²

1. Corresponding Author, Associate Professor of Arabic Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran. Email: noresideh@semnan.ac.ir
2. Department of Arabic Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran. Email: bagheri@semnan.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Receive Date: 24 February 2025

Revise Date: 04 June 2025

Accept Date: 14 June 2025

Available Online: 14 June 2025

Keywords:

semiotics,
Ferdinand de Saussure,
religious poetry,
Imam Reza (A.S.)

ABSTRACT

Objective: The poetry attributed to Imam Reza (A.S.), like many religious and literary texts, constitutes part of the Islamic spiritual and cultural heritage and contains ethical, mystical, and social themes. By emphasizing concepts such as patience, tolerance, chastity, self-dignity, and avoidance of arrogance, these poems occupy a significant place in religious literature. Since these poems are worthy of examination not only in terms of their spiritual content but also with regard to their structure, order, and poetic form, the present study aims to analyze the poetry of Imam Reza (A.S.) semiotically on the basis of Ferdinand de Saussure's theory. The main objective of the study is to uncover the semantic system of these poems and to examine the relationship between signifiers and signifieds in representing ethical, social, and religious concepts.

Methodology: This study adopts a descriptive-analytical approach and is based on Saussure's theory of semiotics. Within this framework, poetry is examined as a text composed of a semiotic system, and its linguistic, semantic, and structural layers are analyzed. In order to identify the semantic system of the poems, the study focuses on the relationships between signifier and signified, syntagmatic and paradigmatic axes, binary oppositions, lexical repetitions, linguistic imagery, and phonetic elements.

Results: The findings of the study indicate that the poems attributed to Imam Reza (A.S.), in terms of linguistic structure and poetic form, correspond to the characteristics of poetry from the middle Abbasid period. Despite their linguistic simplicity, they possess deep semantic layers. In these poems, precise relationships between signifiers and signifieds provide the ground for conveying concepts such as patience, chastity, self-dignity, avoidance of arrogance, and reflection on ethical values. Furthermore, the use of semantic oppositions, purposeful syntagmatic arrangement of words, linguistic images appropriate to ethical themes, and phonetic musicality has created a coherent structure for producing and reinforcing meaning.

Conclusion: Based on the results of the study, the poems of Imam Reza (A.S.) can be regarded as religious-literary texts in which meaning is formed through a coherent system of signs. By relying on the relationship between signifier and signified, binary oppositions, repetition, phonetic musicality, and the artistic arrangement of words, these poems have been able to convey ethical and social concepts to the audience in a simple, effective, and multilayered manner. Therefore, the semiotic approach can provide a new perspective for understanding the semantic structure and literary capacities of the poems attributed to Imam Reza (A.S.).

Cite this article: Noresideh, A. A., & Bagheri, A. (2025). A semiotic re-examination of the poems of Imam Reza (A.S.) based on Ferdinand de Saussure's theory. *Journal of Islamic Literary Studies*, 5(1), 103-122. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143204.1241>

© The Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143204.1241>

Publisher: University of Kurdistan.

Introduction

The poetry attributed to Imam Reza occupies an important position within the literary, spiritual, and intellectual heritage of Shiite Islam. These poems are not merely devotional utterances or expressions of personal emotion; rather, they constitute compact religious-literary texts in which ethical, mystical, social, and theological meanings are organized through carefully selected linguistic signs. Their themes include patience, tolerance, chastity, dignity, detachment from worldly pride, critique of illegitimate authority, sorrow over separation, and hope for ultimate deliverance. Because of the religious status of Imam Reza as an infallible Imam, these poetic texts acquire a dual significance: they are valuable both as literary compositions and as vehicles of religious thought.

The present study approaches these poems through the semiotic theory of Ferdinand de Saussure, which regards language as a structured system of signs. In this framework, meaning does not arise from isolated words, but from the relation between signifier and signified, as well as from the differences among signs within a linguistic system. Saussure's concepts of signification, syntagmatic relations, paradigmatic relations, opposition, and value provide a productive basis for examining the internal structure of Imam Reza's poetry. The study therefore seeks to uncover the hidden semantic layers of these poems and to explain how their religious and ethical meanings are generated through linguistic arrangement.

The central problem of the research lies in determining how a semiotic reading can deepen the understanding of Imam Reza's poetry. The study asks how the system of signs in these poems is organized, what linguistic elements sustain their meaning, and which spiritual and ethical themes dominate their semantic structure. By addressing these questions, the research aims to show that the poems attributed to Imam Reza are not simple moral statements, but coherent semiotic systems in which sound, word choice, imagery, opposition, and syntactic arrangement cooperate to produce meaning.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical method and applies Saussurean semiotics to selected poems attributed to Imam Reza. The analysis treats each poem as a structured text composed of interrelated signs rather than as a collection of independent moral statements. Accordingly, the study examines the relation between signifier and signified, the syntagmatic arrangement of words within the poetic line, the paradigmatic choices that reveal possible substitutions, and the binary oppositions that organize the semantic field of the poems.

The theoretical framework is based primarily on Saussure's understanding of the linguistic sign as a two-part entity consisting of the signifier, or sound-image, and the signified, or concept. Within this model, the connection between signifier and signified is arbitrary, but meaning is stabilized through social convention and through the internal relations of the linguistic system. The study also benefits from the concept of linguistic value, according to which signs acquire meaning through their difference from other signs. This principle is especially useful in analyzing poetic language, where meaning often depends on contrast, absence, substitution, and contextual placement.

The selected poems are analyzed according to several thematic axes. These include the passage of life and the moral lesson of old age, patience and trust in divine justice, chastity and self-dignity, the critique of unworthy rulers and the legitimacy of Ahl al-Bayt, and grief over separation combined with expectation of the promised savior. In each case, the analysis investigates the dominant signifiers, the concepts they evoke, the oppositions they construct, and the acoustic elements that intensify the emotional and semantic force of the poem.

Results

The findings show that the poems attributed to Imam Reza possess a coherent semiotic structure in which meaning is produced through precise relations between signifiers and signifieds. In the poem on aging and the passing of youth, signifiers such as youth, old age, white hair, return, and piety generate a semantic movement from regret and loss toward acceptance and spiritual maturity. The opposition between youth and old age is not merely biological; it becomes a moral and spiritual contrast. Old age, initially associated with decline, is reinterpreted as a sign of wisdom, awareness, and preparation for divine meeting.

In the poems concerning patience and forgiveness, the repeated use of imperative verbs creates a strong ethical rhythm. Signifiers such as forgive, cover, be patient, leave the answer, and entrust the oppressor to his reckoner construct a gradual semantic movement from individual moral action to divine delegation. The opposition between forgiveness and revenge, concealment and exposure, silence and retaliation, and divine justice and personal vengeance reveals the ethical system underlying the poem. Through syntagmatic relations, the commands are arranged in a way that guides the individual from social self-restraint toward trust in God's judgment.

The analysis of chastity and self-dignity reveals another important semiotic system. The expression "garment of richness" transforms chastity into a visible sign of inner independence and moral wealth. The opposition between spiritual richness and material wealth, true humanity and degraded humanity, humility and arrogance, and stability and poverty constructs a critique of social values based on appearance and possession. The choice of certain signifiers, such as garment, richness, people, and degraded human beings, is significant because each term carries a cultural and ethical value that goes beyond its literal meaning. Through paradigmatic selection, the poem privileges spiritual self-sufficiency over worldly status.

The poems that criticize illegitimate rulers and affirm the legitimacy of Ahl al-Bayt also depend on a dense network of signs. Expressions such as the released one, inheritance, descendants of daughters, uncle, and sword produce a symbolic contrast between true religious legitimacy and political usurpation. The opposition between Islam and polytheism, rightful inheritance and false claim, sincere faith and outward submission, and Ahl al-Bayt and Abbasid authority shapes the ideological structure of the text. In this context, the signifiers do not function as neutral historical references; they become markers of legitimacy, dispossession, and political critique.

The poem on grief, the grave in Tus, and the expectation of the qaim presents one of the clearest examples of semiotic organization. The signifier grave evokes not only death but also martyrdom, sorrow, sacred memory, and the emotional center of Shiite mourning. In contrast, resurrection, qaim, and faraj signify awakening, justice, and deliverance. The binary oppositions of death and resurrection, grief and relief, burning and salvation, and this world and the hereafter create a structure in which suffering is not meaningless but directed toward eschatological hope. Phonetic repetition, especially strong guttural and emphatic sounds, reinforces the atmosphere of pain, pressure, and expectation.

Conclusion

The study concludes that the poetry attributed to Imam Reza can be understood as a religious-literary discourse whose meanings are generated through a coherent system of signs. These poems are not limited to direct moral instruction; rather, they employ the resources of language to construct layered meanings through signification, opposition, syntagmatic arrangement, paradigmatic choice, repetition, imagery, and sound patterning. Saussurean semiotics therefore offers an effective method for uncovering the internal logic of these poetic texts.

The most prominent themes identified in the poems include patience, moral restraint, chastity, dignity, critique of unjust authority, loyalty to Ahl al-Bayt, sorrow over suffering, and hope for divine deliverance. These themes are not presented separately; they are interwoven through networks of signifiers that activate religious, historical, emotional, and social meanings in the mind of the reader. Words such as grave, calamity, qaim, faraj, chastity, richness, inheritance, and piety function as symbolic signs that exceed their literal meanings and participate in the formation of a broader Shiite worldview.

The research also shows that binary oppositions play a central role in structuring the poems. Youth and old age, forgiveness and revenge, poverty and dignity, true faith and political hypocrisy, suffering and salvation, and this world and the hereafter are among the contrasts that organize meaning. These oppositions do not simply decorate the poems; they provide the deep semantic architecture through which the reader encounters the religious and ethical vision of the text.

Ultimately, the semiotic reading demonstrates that Imam Reza's poetry establishes a dynamic relationship between language, religion, and society. Through its sign system, the poetry invites the reader to participate actively in the production of meaning, to reflect on ethical conduct, to recognize the limits of worldly power, and to locate suffering within a larger horizon of justice and hope. In this sense, the poems attributed to Imam Reza represent a meaningful dialogue between poetic expression, religious consciousness, and the lived experience of the believing community.

بازکاوی نشانه‌شناسانه سروده‌های امام رضا(ع) بر اساس نظریه فردینان دوسوسور

علی اکبر نورسیده^۱، علی باقری^۲

۱. نویسنده مسؤؤل، دانشیار زبان و ادبیات عربی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. پست الکترونیک: noresideh@semnan.ac.ir

۲. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. پست الکترونیک: bagheri@semnan.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: شعر منسوب به امام رضا(ع)، همچون بسیاری از متون دینی و ادبی، بخشی از میراث معنوی و فرهنگی اسلامی به شمار می‌رود و دربردارنده مضامین اخلاقی، عرفانی و اجتماعی است. این اشعار با تأکید بر مفهیمی چون صبر، تسامح، عفت، عزت نفس و پرهیز از غرور، جایگاهی قابل توجه در ادبیات دینی دارند. از آنجا که این سروده‌ها افزون بر محتوای معنوی، از نظر ساختار، نظم و قالب شعری نیز شایان بررسی‌اند، پژوهش حاضر با هدف تحلیل نشانه‌شناختی اشعار امام رضا(ع) بر اساس نظریه فردینان دو سوسور انجام شده است. هدف اصلی پژوهش، کشف نظام معنایی این اشعار و بررسی چگونگی رابطه میان دال‌ها و مدلول‌ها در بازنمایی مفاهیم اخلاقی، اجتماعی و دینی است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۰۶ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴ خرداد

۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۴ خرداد

۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۲۴ خرداد ۱۴۰۴

روش پژوهش: این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی و بر پایه نظریه نشانه‌شناسی سوسور انجام گرفته است. در این چارچوب، شعر به مثابه متنی متشکل از نظامی نشانه‌ای بررسی شده و لایه‌های زبانی، معنایی و ساختاری آن مورد تحلیل قرار گرفته است. برای دستیابی به نظام معناشناختی اشعار، روابط میان دال و مدلول، محورهای هم‌نشینی و جانشینی، تقابلهای دوگانه، تکرارهای واژگانی، تصاویر زبانی و عناصر آوایی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها:

نشانه‌شناسی،

فردینان دوسوسور،

شعر دینی،

امام رضا(ع)

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اشعار منسوب به امام رضا(ع)، از نظر ساختار زبانی و قالب شعری، با ویژگی‌های شعر عصر میانه عباسی همخوانی دارند و در عین سادگی زبانی، از لایه‌های معنایی عمیق برخوردارند. در این اشعار، روابط دقیق میان دال‌ها و مدلول‌ها زمینه انتقال مفهیمی چون صبر، عفت، عزت نفس، پرهیز از غرور و تأمل در ارزش‌های اخلاقی را فراهم کرده است. همچنین، بهره‌گیری از تقابلهای معنایی، هم‌نشینی هدفمند واژگان، تصاویر زبانی متناسب با مضامین اخلاقی و موسیقی آوایی، ساختاری منسجم برای تولید و تقویت معنا پدید آورده است.

نتیجه‌گیری: بر اساس نتایج پژوهش، اشعار امام رضا(ع) را می‌توان متونی دینی - ادبی دانست که معنا در آن‌ها از طریق نظامی منسجم از نشانه‌ها شکل می‌گیرد. این اشعار با تکیه بر رابطه میان دال و مدلول، تقابلهای دوگانه، تکرار، موسیقی آوایی و چینش هنرمندانه واژگان، توانسته‌اند مفاهیم اخلاقی و اجتماعی را به شیوه‌ای ساده، تأثیرگذار و چندلایه به مخاطب منتقل کنند. بنابراین، رویکرد نشانه‌شناختی می‌تواند افق تازه‌ای برای فهم ساختار معنایی و ظرفیت‌های ادبی اشعار منسوب به امام رضا(ع) فراهم سازد.

استاد: نورسیده، علی اکبر؛ و باقری، علی. (۱۴۰۴). بازکاوی نشانه‌شناسانه سروده‌های امام رضا(ع) بر اساس نظریه فردینان دوسوسور. *دراسات الأدب الإسلامي*، ۵

(۱)، ۱۰۳-۱۲۲. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143204.1241>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

اشعار امام رضا(ع) بخشی مهم از میراث ادبی و معنوی شیعه به شمار می‌روند و سرشار از مفاهیم اخلاقی، عرفانی و اجتماعی هستند که آموزه‌های دینی اسلام را به‌خوبی بازتاب می‌دهند. این اشعار از منظر تاریخی، دینی و ادبی جایگاه ویژه‌ای داشته و در بردارنده پیام‌های آموزنده‌ای هستند که می‌توانند به فهم عمیق‌تر آموزه‌های دینی کمک کنند. اشعار امام رضا(ع) به دلیل جایگاه ایشان به عنوان امام معصوم نه تنها از نظر ادبیات بلکه از منظر دینی و معنوی نیز پراهمیت هستند. با توجه به این که این اشعار در قالب زبان دینی و معنوی بیان شده‌اند، تحلیل نشانه‌شناسی آن‌ها بر اساس نظریه فردینان دوسوسور می‌تواند به کشف لایه‌های پنهان معنای آن‌ها و رابطه میان دال‌ها و مدلول‌ها کمک کند؛ در همین راستا، تحلیل نشانه‌شناختی ابزاری کارآمد برای بررسی این سروده‌ها از لحاظ ساختار زبانی است که با تأکید بر چگونگی شکل‌گیری معانی، از طریق کشف و بررسی نظام تقابل‌های دوگانه و روابط هم‌نشینی و جانیشینی واژگان انجام می‌پذیرد. هدف اصلی پژوهش حاضر، ارائه تحلیلی دقیق از سروده‌های امام رضا(ع) با تکیه بر نظریه نشانه‌شناسی دوسوسور است. دوسوسور بر روابط دال و مدلول در سطح واژگانی، آوایی و ساختاری تأکید دارد و این جستار با تکیه بر این نظریه تلاش می‌کند به تحلیل دقیق سروده‌ها بپردازد تا در نهایت به پرسش‌های زیر پاسخ گوید:

۱. تحلیل نشانه‌شناسی اشعار امام رضا(ع) چه کمکی به درک و فهم عمیق‌تری از این اشعار می‌کند؟

۲. نظام نشانه‌ها در اشعار امام رضا(ع) بر چه عناصری از زبان استوار است؟

۳. رویکرد معنوی اشعار امام رضا(ع) بر چه مضامینی تکیه دارد؟

پژوهش پیش‌رو از روش توصیفی-تحلیلی برای تحلیل ساختارهای زبانی استفاده کرده، در تلاش است با بهره‌گیری از ابزارهای تحلیل ادبی و زبان‌شناسی، مفاهیم پنهان در اشعار امام رضا(ع) را کشف و تبیین کند. به این ترتیب، این پژوهش می‌تواند دریچه‌ای جدید به روی مخاطبان متون دینی گشوده و تحلیل دقیق‌تری از زبان شعری امام و نشانه‌های زبانی به کار رفته در آن ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

گفتمان امام رضا(ع)، روایت و احادیث ایشان، همواره مورد توجه پژوهش‌گران حوزه متون دینی بوده و پژوهش‌های بسیاری در این حوزه در دست است که ذکر عنوان تمام آن‌ها از ظرفیت جستار حاضر خارج است، در کنار این پژوهش‌ها، موضوع بررسی ادبیات و سروده‌های این امام به‌ویژه با رویکردی زبان‌شناختی چندان مورد توجه نبوده است. شماری از نزدیک‌ترین موضوعات بررسی شده به عنوان مقاله حاضر به شرح زیر است:

- محمدزاده، سرو (۱۳۹۲ش)، «تحلیل نشانه‌شناختی دیوان "الذی یأتی ولا یأتی" عبدالوهاب البیاتی (بر اساس نشانه‌شناسی سوسور)»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی. این پژوهش در سایه دوگانه‌های نظریه سوسور به تحلیل دیوان مذکور پرداخته است و آن را در سایه دال و مدلول و روابط هم‌نشینی و جانیشینی مورد تحلیل قرار داده است.

- نعمتی، معصومه، جدیدی لیلا (۱۳۹۸ش)، «نشانه‌شناسی عنوان در شعر احمد مطر بر اساس دیدگاه سوسور»، مجله لسان مبین، این مقاله عناوین دیوان احمد مطر مورد بررسی قرار گرفته است و در پایان به این نتیجه می‌رسد که عناوین شعری مطر، به مثابه متنی موازی با متن اصلی قرار گرفته و به واسطه محور جانیشینی با نشانه‌های به-کار رفته در متن تقویت شده است.

- مهتدی، حسین (۱۳۹۸ش)، در مقاله «بررسی و تحلیل درون‌مایه‌های اشعار رضوی شاعران معاصر عرب»، مدایح و مراثی چند شاعر معاصر عربی همچون عبد الصمد بن محمد باقر خامنه‌ای، الجشّی القطیفی، احمد الوائلی، سید حیدر حلی را تحلیل می‌کند.

- صفره، حسین، عترت دوست، محمد (۱۳۹۹ش)، در مقاله «تحلیل محتوای روایات شعری امام رضا(ع)»، به بررسی روایات حضرت که به شکل شعر از زبان ایشان نقل شده پرداخته و نمونه‌ها را با روش کمی و آماری بررسی کرده‌اند.

- حبشی، خدیجه (۱۴۰۲ش)، «نشانه‌شناسی دایره مفهومی واژگان عظمت خداوند در قرآن کریم براساس نظریه نشانه‌شناسی دو سوسور مطالعه ی موردی جزء (۲۹ و ۳۰)»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی. در این جستار به صورت ساختاری واژگان وابسته به عظمت خداوند در سایه روابط جانیشینی و هم‌نشینی مورد بررسی قرار گرفته است.

- جوادی نیا، حسین (۱۴۰۳ش)، در مقاله «روش‌ها و بایسته‌های اخلاقی امر به معروف و نهی از منکر در معارف رضوی». این پژوهش در ابتدا مضامین اخلاقی و بایسته‌های معروف را دسته‌بندی می‌کند سپس در سایه روایات، کنش‌گری امر به معروف و نهی از منکر را در سه مرحله قلبی، گفتاری و رفتاری مورد واکاوی قرار می‌دهد. پژوهش حاضر می‌کوشد دلالت‌های موجود در اشعار امام رضا(ع) را با کاربرد نظریه نشانه‌شناختی دوسوسور بررسی نموده و معانی ظاهری و ضمنی نمونه‌های مستخرج را نشان دهد. بدین ترتیب، تفاوت جستار حاضر با پژوهش‌های پیشین در رویکرد ساختارگرایی تحلیل نمونه‌های شعری است که دیگر پژوهش‌گران به آن‌ها نپرداخته‌اند.

چهار چوب نظری

نشانه و نشانه‌شناسی

کوچکترین جزء زبان، نشانه^۱ نام دارد که به ابژه‌ای ذهنی - حسی ارجاع می‌دهد. دوسوسور در تعریف نشانه به عنوان مهم‌ترین عنصر در نظام نشانه‌ای زبان‌شناسی می‌گوید که نشانه از ترکیب دو عنصر «مفهوم» و «تصویر صوتی» تشکیل شده است (دوسوسور، ۱۴۰۰: ۹۷). در این دیدگاه، مفهوم چیزی است که ذهن آن‌را تداعی می‌کند و تصویر صوتی به جنبه آوایی یا زبانی نشانه اشاره دارد که شامل واج‌ها و واژه‌ها است. در مقابل، پیرس نشانه را پدیده‌ای سه‌وجهی می‌داند که از سه بخش تشکیل شده است: بازنمون (صورتی که نشانه به خود می‌گیرد)، تفسیر (معنایی که از نشانه حاصل می‌شود) و موضوع (چیزی که نشانه به آن ارجاع می‌دهد) (سجودی، ۱۳۸۷: ۲۱). این تفاوت اساسی میان نظریه‌های دوسوسور و پیرس در دیدگاه آن‌ها نسبت به نشانه‌ها آشکار است، به طوری که دوسوسور نشانه را از منظر ذهنی و پیرس آن‌را حسی - ادراکی می‌داند.

علم نشانه‌شناسی مقوله نشانه را پی‌جویی می‌کند که با هر چیزی که نشانه به شمار آید نظیر، کلمات، تصاویر و... سر و کار دارد. پایه این علم به نظریات "فردینان دوسوسور"^۲ زبان‌شناس سوئیسی و "چارلز سندرس پیرس"^۳ منطق‌دان آمریکایی باز می‌گردد. دوسوسور به طور مشخص با رد انگاره کهن که رابطه میان واژه و شیء را رابطه‌ای ذاتی و حقیقی می‌دانست، بر دلخواه بودن رابطه میان واژه و شیء تأکید می‌کند. او می‌گوید که هیچ پیوند ذاتی بین واژه و مفهوم آن وجود ندارد و این رابطه تنها ناشی از هم‌گرایی اجتماعی است. در تعریف جامع‌تر، نشانه‌شناسی به مطالعه علمی نشانه‌ها، نظام‌های نشانه‌ای و فرآیندهای دلالت در طبیعت و فرهنگ انسانی گفته می‌شود (نوٹ و مایر-اوسر، ۱۳۹۲: ۱۸۵). بنابراین، این علم به بررسی سیستم‌های نشانه‌ای زبان‌شناسی و غیرزبانی پرداخته و نحوه تفسیر این نشانه‌ها را تجزیه و تحلیل می‌کند. "پری‌یتو" نیز می‌گوید: زبان نمود واقعی از پراکتیس ارتباط است که از طریق کاربرد نشانه‌های زبانی در ایجاد روابط دلالتی ممکن می‌شود (اشباح، تراپانت، ۱۴۰۰: ۱۴۴). در تعریف دیگری، نشانه‌شناسی به عنوان دانشی که به بررسی نظام‌های نشانه‌ای می‌پردازد و علت، هستی و رابطه نشانه‌ها را با دیگر نشانه‌ها تحلیل می‌کند، معرفی شده است (ملاس، ۲۰۰۲: ۱۳). این تعریف بر تحلیل ساختارهای زبانی موجود در متن تأکید دارد و «رویکرد نشانه‌شناسی به متن این‌گونه است که متن را مجموعه‌ای از روابط نشانه‌ای محسوب می‌کند که رمزها و نمادهایی را پدید می‌آورد و خواننده از طریق ابزارهای نشانه‌شناختی در صدد کشف آن‌ها بر می‌آید» (عصام خلف، ۲۰۰۳: ۴۶). از این‌رو، نشانه‌شناسی علمی است که نشانه‌ها را در یک منظومه یا زنجیره‌ای از نشانه‌ها پی‌جویی می‌کند. "حمداوی" بیان می‌کند که اگر متن مجموعه‌ای از روابط میان نشانه‌ها باشد که مانند یک زنجیر به هم متصل هستند، نشانه‌شناسی وظیفه تفکیک و ترکیب این نشانه‌ها و کشف لایه‌های عمیق‌تر معنایی آن‌را بر عهده دارد (حمداوی، ۲۰۱۵: ۱۱). بنابراین، نشانه‌شناسی اقداماتی را شامل می‌شود که با استفاده از توزیع و ترکیب عناصر ساختاری متن و نشانه‌های زبانی، دلالت‌های غائب متن را آشکار می‌سازد.

¹ sign

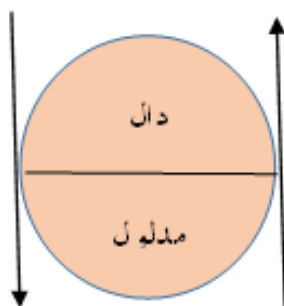
² Ferdinand de Saussure

³ Charles Sanders Peirce

شاخص‌های نشانه‌شناسی دوسوسور

فردینان دوسوسور، ارتباط نشانه‌ها در یک نظام را به جای جوهر نشانه مورد بررسی قرار می‌دهد. این چنین می‌توان ویژگی‌های اصلی نظریه دوسوسور را در چند مفهوم اساسی خلاصه کرد:

– **دلالت**^۱: دوسوسور نشانه را ترکیبی از «دال»^۲ (تصویر صوتی) و «مدلول»^۳ (مفهوم) می‌داند. به عبارت دیگر، نشانه زمانی به وجود می‌آید که این دو عنصر با هم ترکیب شوند و رابطه‌ای دل‌بخوایی و اختیاری میان آن‌ها برقرار شود (متیوس، ۱۳۹۵: ۴۷). این رابطه که «دلالت» نامیده می‌شود، همواره دو رویه دارد و هیچ‌گاه نمی‌توان دالی کاملاً بی‌معنا یا مدولی بی‌صورت پیدا کرد. بنابراین، دلالت، نمایان‌گر ارتباطی است که میان دال و مدلول برقرار می‌شود (چندلر، ۱۳۸۷: ۴۲). دوسوسور در این‌جا رابطه دال و مدلول را در قالب یک نمودار ساده نشان می‌دهد:

– **تقابل**: دوسوسور کار خود را با طرح دوگانه‌های زبانی آغاز می‌کند؛ آن‌هایی که در دل خود تقابل درونی دارند. این تقابل‌ها شامل زبان^۴ و گفتار^۵، در زمانی^۶ و هم‌زمانی^۷، جانشینی^۸ و هم‌نشینی^۹، دال و مدلول می‌شوند. در این میان، تقابل خود را در جایی نشان می‌دهد که دوسوسور تأکید می‌کند زبان، نظامی از افتراق‌ها است و عناصر زبان تنها در رابطه با یکدیگر تعریف می‌شوند (کالر، ۱۳۷۹: ۱۰۰). بر پایه دیدگاه سوسور، تمامی جنبه‌های زبان مبتنی بر روابط می‌باشد و رابطه تقابل، همان رابطه عمودی بین نشانه‌های زبانی است (هاوکس، ۱۳۹۸: ۳۶). در این چارچوب، دلالت کلمات تنها از طریق تفاوت آن‌ها با هم‌نوع‌هایشان در یک مجموعه طبقه‌بندی‌شده مشخص می‌شود. در فرآیند تقابل، نشانه‌های زبانی در ارتباط با دیگر نشانه‌ها در یک نظام زبانی قرار می‌گیرند که در آن تفسیرگر با روابط برون‌رمزگانی یا برون‌نشانی مواجه می‌شود (سجودی، ۱۳۸۷: ۲۰۳).

این مفاهیم نشان می‌دهد در نظام تقابل میان نشانه‌ها، با عنصری غائب مواجه خواهیم بود که در آن، نشانه حاضر در تقابل با نشانه غایب است. این‌جا واژه جانشینی یا تداعی مطرح می‌شود و دوسوسور در تعریف آن می‌گوید: جانشینی به واحدهای غایب زبانی باز می‌گردد که در حافظه موجودند و می‌توان آن‌ها را جانشین واحدهای حاضر در زنجیره کلام ساخت (دوسوسور، ۱۴۰۰: ۱۸۰).

– **ارزش**^{۱۰}: سوسور نشانه زبانی را به مثابه نظامی از ارزش‌ها در نظر می‌گیرد (متیوس، ۱۳۹۵: ۴۴) مفهوم "ارزش" به روابط درون‌نظامی اشاره دارد. به عبارت دیگر، ارزش نشانه‌ها از ارتباط آن‌ها با دیگر نشانه‌های درون یک سیستم (که همان نظام نشانه‌ای است) تعیین می‌شود (دوسوسور، ۱۴۰۰: ۱۵۹). هر زبانی دارای نظامی از نشانه‌های سازمان‌یافته است که بازتاب‌دهنده ارزش‌ها، باورها، و گرایش‌های فرهنگی و اجتماعی است. این مفهوم با هم‌نشینی که یکی دیگر از مفاهیم اصلی دوسوسور است، ارتباط

1. signification
2. signifier
3. signified
4. langue
5. parole
6. diachronic
7. synchronic
8. paradigmatic
9. syntagmatic
10. value

نزدیکی دارد. دوسوسور از هم‌نشینی به ترکیب واژه‌ها در زنجیره گفتار اشاره دارد که در کنار یکدیگر به‌طور خطی و افقی قرار می‌گیرند (دوسوسور، ۱۴۰۰: ۱۷۸). در این چهارچوب، معنای هر نشانه نه به‌تنهایی، بلکه در رابطه با دیگر نشانه‌های هم‌رده در یک فرهنگ یا چهارچوب خاص تعریف می‌شود. پس «هم‌نشینی، یکی از سطوح یا شیوه‌های بیان معنی است» (پالمر، ۱۴۰۰: ۱۷۰). به عبارت دیگر، هیچ نشانه‌ای نمی‌تواند معنای خود را مستقل از ارتباط با سایر نشانه‌ها داشته باشد.

بحث

در این بخش، مضامین اخلاقی و دینی سروده‌های امام رضا(ع) با نگاهی ساختاری و مبتنی بر نشانه‌شناسی زبانی ذیل چند محور موضوعی برجسته مورد تحلیل قرار می‌گیرد:

۱) گذر عمر و امکان عبرت‌آموزی

انسان باید مسؤولیت عمر گذشته خود را بر عهده می‌گیرد و به‌جای آن، تقصیر را به زمان و شرایط بیرونی نسبت می‌دهند. امام به‌طور مستقیم رفتار انسان‌ها را در چنین دوره‌ای زیر سؤال می‌برد و که در آن انسان‌ها به‌جای پذیرش زمان کنونی به فکر تقوی الهی و توشه آخرت خود باشند

نَعَى نَفْسِي إِلَى نَفْسِي الْمَشِيبِ	وَعِنْدَ الشَّيْبِ يَتَعَطَّى اللَّيْبِ
فَقَدْ وَلَّى الشَّبَابَ إِلَى مَدَاهِ	فَلَسْتُ أَرَى مَوَاضِعَهُ تَوْوِبِ
سَأَبْكِيهِ وَأُنْدِبُهُ طَوِيلًا	وَأَدْعُوهُ إِلَيَّ عَسَى يَجِيبُ
وَهِيَهَاتَ الَّذِي قَدْ فَاتَ مِنْهُ	تَمَنِّي بِهَ النَفْسُ الْكَذُوبِ
وِدَاعَ الْغَانِيَاتِ بِيَاضِ رَأْسِي	وَمَنْ مَدَّ الْبَقَاءَ لَهُ يَشِيبُ
أَرَى الْبَيْضَ الْحَسَانَ يَحْدَنُ عَنِّي	وَفِي هَجْرَانَنَ لَنَا نَصِيبُ
فَإِنْ يَكُنْ الشَّبَابُ مَضَى حَبِيبًا	فَإِنَّ الشَّيْبَ أَيْضًا لِي حَبِيبُ
سَأُصْحَبُهُ بِتَقْوَى اللَّهِ حَتَّى	يُفَرِّقَ بَيْنَنَا الْأَجَلَ الْقَرِيبُ

(ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۹۱/۲)

ترجمه: «خودم سوگواری پیری را به خودم خبر می‌دهم، انسان عاقل به وقت پیری عبرت می‌گیرد/ جوانی به پایان خود رسیده است/ من جایی برای بازگشت نمی‌بینم/ بر آن گریه زاری طولانی مدتی سر خواهم داد و آن‌را به نزد خود فرا می‌خوانم شاید پاسخ گوید/ بسی دور است آن‌چه از دست رفته، حال آن‌که نفس فریب دهنده آن‌را از من می‌خواهد/ زیبا رویان با سفیدی سرم با من وداع می‌کنند، هرکس عمر به درازا کشد، پیر می‌شود/ مه‌رویان زیبا را می‌بینم از ما دوری می‌کنند و در دوری آنان ما را بهره و نصیبی است / اگر جوانی را دوست داشتم، پیری نیز محبوب من است./ آن‌را (پیری) با تقوای الهی خدا همراهی می‌کنم تا آن‌که مرگ میان ما جدایی بیفکند».

سروده امام رضا(ع) در این قطعه، ساختاری سه‌لایه دارد که از خودآگاهی آغاز می‌شود و به بازخوانی نقش انسان در مواجهه با زمان و پیری می‌انجامد. از دیدگاه نشانه‌شناسی دوسوسوری، رابطه میان دال‌ها و مدلول‌ها در این متن نه‌تنها بازتابنده تجربه زیسته شاعر است، بلکه در بافت فرهنگی و اجتماعی مخاطب نیز تولید معنا می‌کند:

الف- تقابلهای معنایی در سطح ساختار

سروده در بستری از تقابلهای بنیادین شکل گرفته که از منظر زبان‌شناسی ساخت‌گرا، نظام دلالت را سامان می‌دهد:

تقابل انسان / روزگار

در بیت «فقد ولی الشبَاب إلى مداه / فلسْتُ أرى مواضعه تَووب» روزگار نه به‌عنوان ظرف خنثای زمان، بلکه عاملی در برابر انسان بازنمایی می‌شود که در ذهن شاعر، مسیر جوانی را بدون امکان بازگشت پایان می‌بخشد. با این حال، مدلول نهایی به‌جای

آن که مقصر را روزگار معرفی کند، با تکیه بر افعالی چون «سأبکیه» و «أدعوه»، تقصیر را به ناتوانی و غفلت انسان نسبت می‌دهد. از این حیث، دال «یؤوب» که دلالت بر بازگشت دارد، در غیاب تحقق‌پذیری، بار دلالتی خویش را از دست می‌دهد و همین خلأ دلالتی، غم و حسرت را برجسته می‌کند.

تقابل پیری / جوانی

عبارت «فقد ولیّ الشباب» به‌شکلی صریح بر محور جانشینی دلالت دارد؛ دال «الشباب» اکنون به‌صورت جانشین‌ناپذیر با «المشيب» جایگزین شده است. این تقابل به‌شکل نمادین، نمایانگر سیر محتوم زندگی است که در آن دال پیشین (جوانی) از نظام دلالتی حذف شده و جای خود را به دال جدیدی (پیری) می‌دهد که مدلولی دوگانه دارد: در ابتدا منفی و در ادامه مثبت و متعالی.

ب- روابط هم‌نشینی و جانشینی

از نظر دوسوسور، معنا در دو محور هم‌نشینی (درون جمله) و جانشینی (در غیاب) شکل می‌گیرد. در این سروده محور هم‌نشینی بین دال‌هایی مانند «المشيب / الشيب / بیاض رأسی» با «الشباب» رابطه‌ای تضادآمیز و انتقادی ایجاد می‌کند که نشانه نوعی نگرش اجتماعی رایج نسبت به پیری است. اما با ورود دال‌هایی نظیر «فإن الشيب أيضاً لي حبيب» و «سأصحابه بتقوی الله»، این رابطه به یک دلالت معنوی و اخلاقی تحول می‌یابد. معنا در اینجا حاصل تعامل دال‌های حاضر و غایب، و نیز محصول انتخاب‌های زبانی شاعر است که از میان امکان‌های بی‌شمار، دلالت خاصی را برجسته کرده‌اند. این دقت در گزینش و هم‌نشینی نشانه‌ها، موجب ارتقای ساحت معنایی سروده به مرتبه‌ای تأمل‌برانگیز و ماندگار شده است.

در سطح جانشینی نیز امام به‌جای بهره‌گیری از دال‌هایی چون «أنکر» یا «رفض» (برای تقبیح پیری)، از دال «حبيب» استفاده می‌کند که مدلولی مثبت و عاطفی دارد. این انتخاب نشانه‌ای از تغییر نگرش است که در بستر معنایی شعر، به سوی پذیرش و تعالی گرایش دارد.

ج- دلالت‌های معنایی در بافت فرهنگی

دال «المشيب» تنها به سفید شدن مو اشاره ندارد؛ بلکه در فرهنگ اسلامی و ادبی، مدلولی ثانویه دارد که با مرزهای بینایی، معرفت و تقوی پیوند می‌خورد. بنابراین، پیری تنها یک وضعیت فیزیولوژیکی نیست، بلکه نشانه‌ای فرهنگی - عرفانی از پختگی و آمادگی برای لقاءالله است. در همین راستا، دال‌هایی چون «أبکیه»، «أندبه»، «أدعوه» در نیمه نخست شعر حامل بار سلبی هستند، اما در نیمه دوم با ورود ترکیب «سأصحابه بتقوی الله» ساختار معنا به‌سوی ایجاب و امید حرکت می‌کند. این تحول معنایی، محصول تنظیم دقیق دال‌ها بر محور هم‌نشینی است که در زبان‌شناسی دوسوسوری منبع تولید معنا تلقی می‌شود.

د- کارکرد آوایی دال‌ها

یکی از عناصر قابل تأمل در این سروده، نقش آوایی و دلالتی حروف است. تکرار حرف «باء» (بیش از ۲۵ بار) نه‌تنها از نظر وزن و قافیه مؤثر است، بلکه ویژگی آوایی خاص این حرف - که انفجاری، شدیدی و شفوی است - بار حسی شعر را تقویت می‌کند. این ویژگی آوایی با دلالت درونی سروده، یعنی انفجار عاطفی در مواجهه با فقدان و حسرت، مطابقت دارد. از نظر نشانه‌شناسی، این آواها بخشی از نظام دلالت غیرزبانی‌اند که به تجربه حسی و روانی مخاطب پیوند می‌خورند و معنا را نه‌فقط از طریق واژگان، بلکه از راه صدا نیز منتقل می‌کنند.

۲) بردباری و توکل در نظام معنایی سروده

امام رضا(ع) همواره به صبر و بردباری در برابر ستم توصیه کرده‌اند؛ ویژگی‌ای که خود حضرت نمونه کامل آن بودند. این خصلت در سروده‌ای از ایشان به‌روشنی نمود دارد:

اعْذِرْ أَخَاكَ عَلَى ذُنُوبِهِ   وَأَسْتُرْ وَعْطَ عَلَى عُيُوبِهِ
وَأَصْبِرْ عَلَى بُهْتِ السَّفِيهِ   وَلِلزَّمَانِ عَلَى خُطُوبِهِ
وَدَعِ الْجَوَابَ تَفْضُلاً   وَكُلِ الظُّلْمَ إِلَى حَسِيهِ
(ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۷۷/۲)

ترجمه: «خطای برادرت را ببخش و عیب‌های او را بپوشان/ در برابر تهمت‌های نادان صبور باش و در مقابل سختی‌های روزگار مقاومت کن/ پاسخ دادن را از روی بزرگواری ترک کن و ستمکار را به حساب خدا واگذار».

این ابیات، از منظر نشانه‌شناسی و ساختارگرایی، درون یک نظام زبانی و معنایی مبتنی بر تقابل‌های دوگانه شکل گرفته‌اند که از لحاظ محتوایی و زبانی بسیار تأثیرگذار است. برخی از این تقابل‌ها عبارت‌اند از:

– **فضیلت / نقص:** «اعذر أخاک» در برابر «ذنوبه» و «عیوبه»، دعوت به نگرشی اخلاقی دارد.
– **بخشش / انتقام:** واژه «اعذر» با حذف ضمنی «انتقام»، رفتار تلافی‌جویانه را مردود دانسته و جای آن را با گذشت پر می‌کند.

– **پوشاندن عیوب / افشاگری:** «استر و غطّ علی عیوبه» در برابر افشای خطاها قرار می‌گیرد.
– **سکوت / پاسخ‌گویی:** «دع الجواب تفضلاً» واکنشی اخلاقی در برابر «بهت السفیه» است.
– **عدالت الهی / انتقام شخصی:** «وکل الظلوم إلى حسیبه» نشان می‌دهد که داوری درباره ظلم بر عهده خداوند است، نه انسان.

این تقابل‌ها چارچوبی اخلاقی برای رفتار انسانی ترسیم می‌کنند که بر مدارا و اعتماد به عدالت الهی استوار است. همچنین، تکرار افعال امری در سروده، بر فرمان‌های اخلاقی تأکید می‌ورزد و ریتمی موسیقایی به متن می‌بخشد که در خدمت معنای آن قرار می‌گیرد.

دال «اعذر» از ریشه «عذر» به معنای بخشیدن و چشم‌پوشی از خطاهاست (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۴۶/۴) و در آغاز سروده جهت‌گیری اخلاقی شعر را مشخص می‌کند. این دال به صورت نمادین بر بزرگواری، صبر و تحمل در برابر لغزش‌های دیگران دلالت دارد. همچنین دو واژه «واستر» و «وغطّ» که به معنای پوشاندن هستند، در کنار هم قرار گرفته‌اند تا اهمیت اخلاق کریمانه در حفظ حرمت دیگران را تقویت کنند. این هم‌نشینی زبانی، بر مسئولیت اخلاقی فرد برای چشم‌پوشی از خطاهای دیگران تأکید می‌ورزد.

در سطح هم‌نشینی، ساختار نحوی مصرع‌هایی چون «اعذر أخاک علی ذنوبه»، «واصبر علی بهت السفیه» و «وکل الظلوم إلى حسیبه» از هم‌نشینی افعال امری با مفعول‌هایی انسانی تشکیل شده است. این چینش دال‌ها در امتداد زنجیره گفتار، معنا را نه تنها در خود واژه‌ها، بلکه در پیوند نحوی و معنایی آن‌ها تثبیت می‌کند. برای مثال، در «اعذر أخاک»، فعل «اعذر» دال مرکزی است که در پیوند با مفعول «أخاک» مدلولی اخلاقی را فعال می‌کند: دعوت به عفو و مدارا با برادر دینی. این معنا در بستر هم‌نشینی با عبارت «علی ذنوبه» تأکید مضاعف می‌یابد و پیوند تقابلی میان «بخشش» و «خطا» را تقویت می‌کند.

از سوی دیگر، در سطح جانشینی، ساخت معنایی متن از طریق انتخاب دال‌هایی شکل می‌گیرد که قابلیت جایگزینی با دیگر عناصر واژگانی را دارند. برای نمونه، انتخاب فعل «غطّ» در برابر گزینه‌ای چون «احجب»، نشان‌دهنده دقت در برگزیدن دالی با بار معنایی قوی‌تر است. در قاموس زبان عربی، «غطّ» دلالت بر پوشاندن کامل دارد، در حالی که «احجب» صرفاً مانع موقتی است (العسکری، ۱۴۱۲: ۲۸۸). این تمایز در سطح جانشینی، بر شدت مدلول پوشاندن و تأکید بر اخلاق کرامت‌آمیز در روابط انسانی دلالت دارد. افزون بر این، انتخاب ساختارهایی چون «دع الجواب» و «وکل الظلوم إلى حسیبه» به جای افعالی همچون «عاقب» یا «جاز» نیز بر کنش معنایی‌ای دلالت دارد که در آن، فضیلت گذشت و سپردن عدالت به خداوند، جانشین واکنش انتقام‌جویانه شده است. این جایگزینی‌ها، از منظر دوسوسوری، نشانه‌گذار نظام ارزشی‌ای هستند که از خلال ساختار زبانی سروده، بازنمایی و تثبیت می‌شوند.

در نتیجه، دال‌های به‌کاررفته در این سروده تنها در سطح لغوی معنا نمی‌یابند، بلکه در شبکه‌ای از روابط هم‌نشین و جانشین، معنای اخلاقی، عرفانی و الهی‌شناسانه‌ای تولید می‌کنند. انسجام نشانه‌ای سروده، بازتابی از پیوندهای معنایی است که مبتنی بر تقابل‌های دوگانه و ترجیح الگوهای زبانی خاص، به ساختار نشانه‌شناسانه‌ای منسجم منتهی می‌شود که به‌وضوح متأثر از نظام ارزشی و اخلاقی آموزه‌های امام رضا(ع) است.

اگر این ابیات به‌مثابه یک روایت کوتاه در نظر گرفته شوند، سیر معنایی آن از کنش فردی آغاز شده و به تفویض الهی ختم می‌شود. این سیر معنایی را می‌توان در سه مرحله تبیین کرد:

الف) کنش فردی

افعال امری نظیر «اعذر» و «استر» بیان‌گر نوعی عملکرد اخلاقی از جانب فرد هستند که ناظر به مواجهه مستقیم با خطاها و عیوب دیگران است.

ب) پرهیز از واکنش متقابل

«دع الجواب» نشانگر وقفه‌ای در روند تعاملی است که با حذف پاسخ‌دهی، نوعی خویشتنداری را القا می‌کند.

ج) تفویض به خداوند

«وکل الظلوم إلی حسیبه» تجلی کامل‌تری از توکل است که در آن، داوری و رسیدگی به ظلم از حیطة فرد خارج شده و به حوزه قدرت الهی واگذار می‌شود.

در چارچوب نظریه دوسوسور، این مراحل بر اساس روابط نشانه‌ای در دو سطح هم‌نشینی و جانشینی قابل تحلیل‌اند. در سطح هم‌نشینی، دال‌هایی نظیر «اعذر»، «استر»، «دع»، «وکل» در مجاورت اسم‌هایی چون «أخاک»، «ذنوبه»، «السفیه»، «الظلوم» قرار گرفته‌اند که در کنار هم شبکه‌ای از معانی را تولید می‌کنند که حول محور صبر، گذشت، و اعتماد به عدالت الهی سامان می‌یابد. این روایت سه‌مرحله‌ای نه‌تنها نوعی نظم معنایی اخلاقی را بازتاب می‌دهد، بلکه با بهره‌گیری از ساختار زبانی متقارن و دلالت‌های نمادین، نوعی جهان‌بینی عرفانی - اخلاقی را القا می‌کند که در آن، فرد با عبور از مرز واکنش‌های طبیعی، به مرحله‌ای از تسلیم و توکل الهی می‌رسد. این مسیر، ساختاری نشانه‌شناختی دارد که بر مبنای تعامل پویای دال و مدلول در یک نظام زبانی خودبسنده عمل می‌کند.

۳) عفت و عزت نفس در ساختار ارزشی زبان شعر

عفت به‌عنوان یک ارزش فرهنگی در اشعار امام رضا(ع) جایگاهی بسیار فراتر از ثروت مادی دارد؛ موضوعی که بازتاب‌دهنده‌ی نظام ارزشی اسلام و دورکننده‌ی انسان از تکبر و خودستایی است.

لِيسَتْ بِالْعَفَّةِ ثَوْبَ الْغِنَى	وَصِرْتُ أَمْشِي شَامِخَ الرَّاسِ
لَسْتُ إِلَى النَّسَنِ مُسْتَأْنِسًا	لَكُنِّي أَنَسُ بِالنَّاسِ
إِذَا رَأَيْتُ التَّيْمَةَ مِنْ ذِي الْغِنَى	هَمْتُ عَلَى التَّائِهَةِ بِالْيَأْسِ
مَا إِنْ تَفَاخَرْتُ عَلَى مُعْدِمٍ	وَلَا تَزَعَزَعْتُ لِإِفْلَاسِ

(ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۹۰/۲)

ترجمه: «لباس عفت را به‌جای ثروت بر تن کردم و با سری برافراشته گام برمی‌دارم/ با افراد پست هم‌نشین نمی‌شوم، اما با مردم انس می‌گیرم/ اگر گمراهی را در ثروتمند ببینم، خودم به ناامیدی از او دچار می‌شوم/ هرگز به ثروت خود بر کسی که ندار است فخر نکردم و هرگز از تنگدستی نگران نشده‌ام».

در این سروده، ساختار تقابل‌های دوگانه محور اصلی معنایی چون عفت، بی‌نیازی معنوی، عزت نفس و ارتباط سالم با جامعه قرار گرفته است. بررسی این تقابل‌ها، دریچه‌ای به جهان‌بینی اخلاقی و عرفانی امام می‌گشاید. برخی از تقابل‌های کلیدی عبارت‌اند از:

تقابل عفت / ظاهر گرایی:

امام با بهره‌گیری از استعاره‌ی «ثوب الغنی»، نشان می‌دهد که عفت، نه تنها یک فضیلت درونی، بلکه ظاهری موقر و بی‌نیاز نیز به انسان می‌بخشد. این لباس معنوی، نماد وقار و استقلال فردی است.

تقابل یأس / تکبر:

در عبارت «تَهْتُ عَلَى التَّائِهَةِ بِالْيَأْسِ»، «یأس» نه به معنای ناامیدی مخرب، بلکه به مثابه نوعی بازگشت به درون و بریدن از تظاهر و غرور است. امام دو نوع برتری را در تقابل قرار می‌دهد:
الف: تکبری که برخاسته از ثروت و ظواهر فریبنده است.
ب: برتری معنوی که حاصل پذیرش حقیقت وجود و بی‌نیازی از زرق‌وبرق دنیوی است.

تقابل انسان واقعی / سناس:

امام در «لَسْتُ إِلَى النَّسَنِ مُسْتَأْنَسًا» میان انسان کامل و انسان تنزل یافته (سناس) تمایز قائل می‌شود. «سناس» که در اساس به معنای شخص ناقص الخلقه و بسیار زشت است (دوزی، ۱۰/۲۱۶) به کسانی اطلاق می‌شود که با کنار گذاشتن ارزش‌های اخلاقی، به ظواهر قانع‌اند. در مقابل، «الناس» به انسان‌هایی ارجاع دارد که با فضیلت‌ها انس گرفته‌اند.
در کنار نظام تقابل‌های دوگانه، می‌توان دال‌های هر بیت را به صورت مجموعه‌ای از واژگان به هم پیوسته و منسجم در نظر گرفت که در هماهنگی کامل با یکدیگر به القای مدلول‌ها و مضامین مورد نظر امام (ع) می‌انجامند. نشانه‌های زبانی در این سروده به صورت مجموعه‌ای از واژگان منسجم، نظام معنایی مشخصی را القا می‌کنند:

«لبست، العفة، ثوب الغنی، أمشی، شامخ الرأس»: نشان‌دهنده‌ی هم‌نشینی مفهومی میان عفت و غنای معنوی است. واژه‌ی «ثوب» استعاره‌ای از پوششی معنوی است که عزت نفس، وقار و استقلال را در فرد نهادینه می‌کند.
«النسناس، مستأنسًا، آنس، الناس»: دلالت بر تمایز دقیق میان انس با مردم شریف و دوری از افراد پست دارد. این هم‌نشینی، مرز اخلاقی معاشرت را ترسیم می‌کند.
«التيه، ذي الغنى، تهمت، التائه، باليأس»: واژگان یادشده، مفهومی از تکبر و گم‌گشتگی را منتقل می‌کنند. امام با تاکید بر یأس، نوعی بریدگی آگاهانه از این گمراهان را نمایش می‌دهد.

«تفاخرت، معدم، تزعزت، إفلاس»: القاکننده‌ی ثبات درونی امام است که نه از ثروت به خود می‌بالد، نه از فقر سستی نشان می‌دهد. این مجموعه مفاهیمی چون فروتنی، ثبات شخصیتی و آزادگی را به تصویر می‌کشد.

هم‌نشینی میان «العفة» و «ثوب الغنی» رابطه‌ای قوی میان دو مفهوم معنوی برقرار کرده است. این هم‌نشینی، عفت را به عنوان عامل اصلی عزت و استقلال نشان می‌دهد. همچنین ترکیب «أمشی» و «شامخ الرأس» نماد اعتماد به نفس و وقار درونی است. هم‌نشینی میان «النسناس» و «مستأنسًا» به طرد افراد بی‌ارزش اشاره دارد، در حالی که «آنس» و «الناس» انس و ارتباط مثبت اجتماعی را برجسته می‌کنند. هم‌نشینی «التيه» و «ذی الغنی» نشان‌دهنده ارتباط تکبر و ثروت مادی است. همچنین، ترکیب «تَهْتُ» و «باليأس» به نوعی اعلام بی‌اعتمادی به افراد مغرور است. ترکیب «تَفَاخَرْتُ» و «مُعْدِمٌ» نشان‌دهنده تواضع و فروتنی است، در حالی که «تَزَعَزَعْتُ» و «إفلاس» رابطه‌ای معکوس میان عزت نفس و شرایط مالی ایجاد کرده‌اند.

در این ابیات، «ثوب الغنی» می‌توانست با عباراتی نظیر «ثوب العزة» یا «ثوب الكبرياء» جانشین شود، اما انتخاب «الغنی» به معنای بی‌نیازی معنوی، تاکید بیشتری بر ارزش درونی و استقلال فردی دارد. واژه «النسناس» می‌تواند با عباراتی نظیر «السفهاء» یا «الأراذل» جایگزین شود که همه به افراد بی‌ارزش دلالت دارند. اما انتخاب «النسناس» با تاکید بر ماهیت غیرانسانی این افراد، معنایی دقیق‌تر به سروده می‌دهد. در واقع، امام رضا(ع) با انتخاب کلمه «سناس» نوعی بازی زبانی ایجاد کرده که نشان‌دهنده زوال اخلاقی جامعه است. این انتخاب زبان‌شناختی یک نقد اجتماعی است که نشانه بحران ارزش‌ها در عصر امام است. واژه «باليأس» می‌توانست با عباراتی مانند «بالإعراض» یا «بالنفور» جانشین شود. اما انتخاب «باليأس» نشان‌دهنده عمق ناامیدی امام

نسبت به این رفتار است و می‌توان گفت: امام یأس را برخلاف معنای معمول آن، نه به‌عنوان ناامیدی مخرب، بلکه به‌عنوان نوعی تسلیم روحی می‌بیند که فرد را از وابستگی به ظواهر بی‌ارزش جدا می‌کند.

این سروده‌ی امام رضا(ع) آینه‌ای از تضادهای ارزشی جامعه‌ی خویش است. با بهره‌گیری از ساختار نشانه‌شناسی و تحلیل تقابلی، می‌توان دریافت که بی‌نیازی و عزت نفس واقعی نه در دارایی‌های مادی، بلکه در استقلال اخلاقی و معنوی نهفته است. استفاده‌ی هنرمندانه از روابط هم‌نشینی و جانشینی میان واژگان، مفاهیمی عمیق و چندلایه از انسان‌گرایی، خودشناسی، و نقد اجتماعی را عرضه می‌کند.

۴) بازنمایی حاکمان نالایق و مشروعیت اهل بیت

امام رضا(ع) این موضوع را با یک واقعه تاریخی (غصب قدرت و خلافت) از اهل‌بیت قرین می‌کند. در این راستا، امام در سروده‌های خود، از زبان نمادین و کنایه‌آمیز برای نقد حاکمان استفاده کرده است:

أَنِّي يَكُونُ وَلَيْسَ ذَاكَ بِكَائِنٍ	لِلْمُشْرِكِينَ دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ
لِبَنِي الْبَنَاتِ نَصِيئُهُمْ مِنْ جَدِّهِمْ	وَالْعَمُّ مَرْزُوكٌ بَغَيْرِ سِهَامِ
مَا لِلطَّلِيْقِ وَلِلتُّرَاثِ وَإِنَّمَا	سَجَدَ الطَّلِيْقُ مَخَافَةَ الصَّمْصَمِ
قَدْ كَانَ أَحْرَكَ الْقُرْآنَ بِفَضْلِهِ	فَمَضَى الْقَضَاءُ بِهِ مِنَ الْحُكْمِ
إِنَّ ابْنَ فَاطِمَةَ الْمُنَوَّهَ بِاسْمِهِ	حَازَ الْوَرَاثَةَ عَنِ بَنِي الْأَعْمَامِ
بَقِي ابْنُ نَثْلَةٍ وَاقِفًا مُتَرَدِّدًا	يَبْكِي وَيُسْعِدُهُ ذُوو الْأَرْحَامِ

(ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۷۶/۲)

ترجمه: «چگونه ممکن است (که چنین باشد) حال آن‌که این امری ناشدنی است که پایه‌های اسلام برای مشرکان باشد. / فرزندان دختران سهمشان را از جد خود می‌گیرند، اما عمویشان بی‌هیچ سهمی رها می‌شود. / آزاد شده (تازه مسلمان) را چه نسبتی با میراث است؟ زیرا او تنها از ترس شمشیر برآن سجده کرد. / قرآن پیش از این تو را از فضیلت او (اشاره به امام علی) آگاه کرده بود، و حکم و قضا از سوی حکام درباره او جاری شد. / بی‌تردید فرزند فاطمه که نامش مورد ستایش است، میراث را از عموزادگان به دست آورد. / و فرزند نثله (منظور عباس) ایستاده و مردد ماند، گریه می‌کرد و خویشاوندانش او را دلداری می‌دادند.»

در این ابیات، امام رضا(ع) با بهره‌گیری از نظام نشانه‌ای زبان، به خلق تقابلهای معنایی می‌پردازد که درک دلالت‌های شعر را در چارچوب نظریه سوسور ممکن می‌سازد. نمونه‌ای از این تقابلهای به‌صورت زیر قابل تحلیل است:

اسلام / شرک

واژه «دعائم» در برابر «المشركين» قرار گرفته و بنی‌عباس را به‌طور نمادین در جایگاه مشرکان نشان می‌دهد.

حق / باطل

«ابن فاطمه» به‌عنوان دال مشروعیت اهل بیت و وارثان حقیقی پیامبر، در مقابل «ابن نثله» که نماد تردید و بی‌کفایتی است.

ایمان حقیقی / ایمان ظاهری

عبارت «سجد الطليق مخافة الصمصم» دلالت بر پذیرش اسلام از روی ترس دارد، نه باور قلبی. استفاده از ابزارهای تأکیدی همچون «إِنَّ» و «قَدْ كَانَ» در ساختار نحوی ابیات، بر مدلول‌های مورد نظر شاعر تأکید می‌گذارد. تقارن ساختاری در مصرع‌هایی مانند «لبنی البنات... / والعم متروک» نوعی تعادل زبانی و معنایی ایجاد می‌کند و پرسش آغازین «أَنِّي يَكُونُ...» نیز رنگ و بوی بازخواست حکیمانه دارد. رابطه میان دال‌ها و مدلول‌ها در این ابیات، از سطح معنای واژگانی فراتر می‌رود و به لایه‌های ضمنی و نمادین راه می‌یابد. این لایه‌ها به تحلیل‌گر کمک می‌کند تا معنای نهفته در تقابلهای موجود میان اهل بیت و بنی‌عباس را دریابد.

ترکیب‌هایی مانند «آئی یکون»، «المشركين» و «دعائم الإسلام» به صورت نمادین بنی‌عباس را در جایگاه مشرکان قرار می‌دهند. به این معنا که آنان، با وجود ادعای مسلمانی، از خلوص ایمانی تهی‌اند و تنها از سر منافع سیاسی اسلام را پذیرفته‌اند. در همین راستا، «دعائم الإسلام» به ارکان خلافت و حکومت دینی اشاره دارد که باید در اختیار کسانی باشد که از شایستگی معنوی و مشروعیت الهی برخوردارند، نه کسانی که تنها به انگیزه قدرت‌طلبی بر مسند خلافت تکیه زده‌اند.

در سطح هم‌نشینی، واژه‌هایی چون «الطليق»، «التراث» و «مخافه الصمصام» در کنار هم، معنایی فراتر از ترکیب واژگان ساده دارند. «الطليق» به کسانی چون بنی‌عباس اشاره دارد که بدون شایستگی، تنها با تظاهر و از سر ترس، قدرت را تصاحب کرده‌اند. هم‌نشینی آن با «التراث» مفهوم غصب میراث پیامبر را برجسته می‌سازد، و در کنار آن، «الصمصام» با تکرار حرف «ص» که از حروف استعلا و اطباق است، خشونت و اجبار را القا می‌کند. این ویژگی آوایی به تحلیل نشانه‌شناختی بعد شنیداری نیز می‌افزاید.

هم‌نشینی میان «الطليق» و «التراث» نیز معنای محرومیت از میراث پیامبر را تقویت می‌کند و نشان می‌دهد که بنی‌عباس از تراث و میراث پیامبر محروم هستند. همچنین، «الصمصام» (شمشیر تیز) که با صفات قوی و بران توصیف می‌شود (ابن فارس، ۱۹۹۹: ۲۷۸)، در کنار «مخافه» (ترس) نشان‌دهنده ترس و اجبار در پذیرش اسلام و خلافت است که به طور نمادین مشروعیت خلافت بنی‌عباس را زیر سؤال می‌برد. از دیدگاه نشانه‌شناختی و رابطه هم‌نشینی این واژگان در کنار یکدیگر و در نظام زبانی انگیزه شده در این ابیات، ارزش معنایی یاد شده را پیدا کردند، به دیگر بیان جدا کردن این واژگان از این نظام و ذکر هر کدام در یک بافت زبانی دیگر باعث از بین رفتن این دلالت معانی آن‌ها می‌شود. کما این که «مفهوم نظام در قالب رابطه هم‌نشینی از منظر دوسوسور، به روشنی "کل‌گرا" است، یعنی اجزای منفک از هم نمی‌توانند از کل جدا شوند؛ زیرا آن‌ها مستقل از نظام، اساساً با متناهی یک نشانه وجود نخواهند داشت» (هریس، ۱۴۰۱: ۶۴). در همین راستا می‌توان هم‌نشینی واژه‌های «بنی البنات»، «العم» و «متروک» را برشمرد که مدلول آن‌ها حقانیت اهل بیت پیامبر و امام علی(ع) به عنوان وارثان حقیقی پیامبر است. «پس از وفات حضرت رسول اکرم(ص) گروهی مدعی خلافت شدند و برگ برنده‌ای که آن‌ها مورد استفاده قرار دادند، این بود که ما از طایفه قریشیم و از بستگان پیغمبر هستیم، لذا از ایشان ارث می‌بریم» (فیاض، ۱۳۹۴: ۱۳۷). در اینجا، «بنی البنات» (فرزندان دختران) به اهل بیت اشاره دارد که در نظام ارث اسلامی سهم می‌برند، در حالی که «العم» (عمو) دال بنی‌عباس است که سهمی از خلافت ندارد.

امام در این ابیات برای تأکید امر، «بنی البنات» را جایگزین «اهل بیت» کرده که در نظام نشانه‌شناختی دوسوسور، نوعی کاریست رابطه جانشینی است. در واقع، جانشین دال مذکور به جای دال غائب به صورت ضمنی به امام علی(ع) و اهل بیت علیهم السلام، اشاره دارد که به عنوان وارثان حقیقی پیامبر در نظر گرفته شده‌اند. در مقابل، «العم» که بدون سهم است، به بنی‌عباس و عموزادگان پیامبر اشاره می‌کند. تکرار حرف «ص» در واژه «الصمصام» از حروف «استعلا» و «اطباق» است که از نظر آوایی به شکل انفجاری، محکم و درشت ادا می‌شود (عباس، ۱۹۹۸: ۸۹). این ویژگی آوایی نوعی خشونت و دلهره را تداعی می‌کند و با مفهوم «ترس از شمشیر» هماهنگ است. بنابراین، این آوای قوی در کنار واژه‌های دیگر به نوعی تقویت‌کننده معنای اجبار و زور در خلافت بنی‌عباس است.

۵) اندوه فراق و انتظار ظهور منجی

امام رضا(ع) در این سروده، با بهره‌گیری از شبکه‌ای دقیق از نشانه‌های زبانی، نه تنها تجربه سوگ را منتقل می‌کند، بلکه سازوکاری برای تولید معنا در دل بحران ایجاد می‌نماید. این شعر از منظر نشانه‌شناسی دوسوسور، واجد ساختاری است که از طریق تقابل‌های دوتایی و روابط دال-مدلول، سازه‌ای معنادار از رنج و امید می‌آفریند:

وَقَبْرٌ بِطُوسٍ يَا لَهَا مِنْ مَصِيبَةٍ   تُوقِدُ فِي الْأَحْشَاءِ بِالْحَرْقَاتِ
إِلَى الْحَشْرِ حَتَّى يَبْعَثَ اللَّهُ قَائِمًا   يُفَرِّجُ عَنَّا الْهَمَّ وَالْكَرْبَاتِ
(ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲/۲۶۳)

ترجمه: «و قبر (او) در طوس، چه مصیبتی است که شعله‌ور می‌کند در دل‌ها آتش دردها و سوزها!/(این درد ادامه دارد) تا روز قیامت، زمانی که خداوند قائم را برانگیزد و او غم‌ها و گرفتاری‌ها را از ما برطرف کند».

در این شعر، واژگان به‌مثابه «دال»هایی عمل می‌کنند که معنا را نه به‌صورت ذاتی، بلکه از طریق تفاوت با دیگر دال‌ها به دست می‌آورند. «قبر»، در این بافت، نه صرفاً مکانی فیزیکی، بلکه دالی است که مدلول آن «مرگ مظلومانه‌ی امام» و نیز «مرکزیت عاطفی سوگواری شیعی» است. در کنار آن، واژگانی چون «مصیبه»، «توقد»، «الحرقات» دلالت‌های احساسی و بدنی‌ای ایجاد می‌کنند که در محور هم‌نشینی، تجربه‌ای واحد از رنج را شکل می‌دهند. در محور تقابل‌های معنایی، سه تضاد بنیادی دیده می‌شود:

مرگ / قیامت

واژگان «قبر» و «الحشر» تقابل زمانی و معنایی ایجاد می‌کنند. «قبر» دالی است بر پایان، توقف، خاموشی، اما «الحشر» دال بر بیداری، بازگشت و داوری. این ساختار تقابلی، در بطن خود، نظام ارزشی تشیع را بازنمایی می‌کند: رنج اهل بیت در دنیا / تحقق عدالت در آخرت. این تقابل‌ها نظامی معنایی را می‌سازند که در بستر آن، جهان‌بینی شیعی درباره رنج موقت و پاداش نهایی تجسم می‌یابد. در این‌جا نشانه‌ها فقط در نسبت با یکدیگر معنا می‌یابند، نه در ارجاع مستقیم به واقعیت بیرونی. در این گفتمان شیعی، «قبر» تنها به مرگ زیستی اشاره ندارد، بلکه با «مظلومیت» و «پایان دنیوی عدالت» گره می‌خورد. «الحشر» تنها روز رستاخیز نیست، بلکه روز مکاشفه عدالت پنهان‌شده در دنیا است. بنابراین، مدلول‌های «مظلومیت اهل بیت» و «عدالت اخروی» محصول رمزگذاری فرهنگی-ایدئولوژیکی‌اند، که نشانه‌ها در آن تثبیت شده‌اند.

رنج / رهایی

«توقد فی الأحشاء بالحرقات» تصویر رنجی درونی، سوزنده و ماندگار را می‌سازد. ترکیب «الأحشاء» (درون بدن) با «الحرقات» (سوختگی‌ها) نشانه‌ای از تداخل عاطفه و جسم است - به‌گونه‌ای که مصیبت نه تنها اندوه روحی، بلکه نوعی تجربه بدنی تلقی می‌شود. در تقابل با آن، «یفرج عنا الهمم والکربات» ساختار معنایی گشایش و گسستن از فشارها را ایجاد می‌کند. واژه «فرج» به‌لحاظ نشانه‌ای، در ادبیات شیعی، بار فرهنگی-معنوی خاصی دارد و دال بر نجاتی موعود و نهایی است، نه صرفاً رهایی موقت.

دنیا / آخرت

تقابل دنیا / آخرت در این سروده نه صرفاً مضمون دینی، بلکه ساختار نشانه‌ای بنیادین شعر است. روابط هم‌نشینی و جانمایی میان واژگان، شبکه‌ای از معانی را تولید می‌کنند که در آن دنیا، جایگاه رنج و مظلومیت، و آخرت، فضای نجات و بازسازی عدالت است. از این منظر، سروده امام رضا(ع) را می‌توان متنی فرهنگی دانست که از طریق سازوکارهای زبانی، چشم‌اندازی الهیاتی-ایدئولوژیک برای مخاطب شیعی فراهم می‌آورد.

در خصوص دال‌های کلیدی باید گفت که «قبر» دال بر مکان دفن است و مدلول آن در اینجا قبر امام رضا(ع) است و نمادی از مظلومیت و رنج اهل بیت به شمار می‌رود. امام از قبر به عنوان یک «دال» معنایی استفاده می‌کند که علاوه بر نشان دادن مرگ، به‌طور هم‌زمان احساس سوگواری و جلال را نیز انتقال می‌دهد. دال «مصیبه» که در اصل بر تیراندازی اطلاق می‌شده، دلالت بر یک واقعه دردناک و اندوه‌بار دارد (الإصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۹۵) که شدت غم و ناراحتی را منتقل می‌کند. «توقد»: نشان‌دهنده اثر سوزنده و آتشین مصیبت بر دل و روح مردم است. واژگان «الأحشاء» و «الحرقات» به‌صورت هم‌زمان دلالت بر تأثیر عمیق این مصیبت بر درون و احساسات انسان‌ها دارند و این ترکیب بار معنایی عاطفی و روحی بسیاری دارد. سوختن دل‌ها به معنای رنج درونی است که از فاجعه‌ها یا از دست دادن‌های شدید ناشی می‌شود. «الحشر» دال بر روز قیامت و گردآمدن مردم است (ابن فارس، ۲/۶۶) که مدلول آن روز داوری و پایان سختی‌ها است و «قائماً»: به منجی اشاره دارد که مدلول آن در اینجا امام زمان (عج) است. «یفرج» دلالتی بر نجات و رهایی از غم و مشکلات می‌باشد (الإصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۲۸) و واژه‌های «الهمم» و «الکربات» به گرفتاری‌ها و سختی‌های زندگی اشاره دارند که با ظهور منجی پایان خواهند یافت.

هم‌نشینی میان واژه‌های «توقد» و «الحرقات» تأثیر عمیق و درونی مصیبت را به شکل زنده و ملموس نشان می‌دهند و هم‌نشینی «الحشر» و «قائماً» امید به پایان مصیبت‌ها را تقویت می‌کند، واژگان «یفرج» و «الهمم والکربات» نیز یک ترکیب معنایی از رهایی و آرامش پس از سختی‌ها ارائه می‌دهند.

«توقد» در این سروده می‌توانست با واژه‌هایی همچون «تحرق» یا «تلهب» جایگزین شود، اما این واژه حس شعله‌ور شدن تدریجی و پایدار را بهتر منتقل می‌کند، همچنین که «قائماً» می‌توانست با واژه «مخلصاً» جایگزین شود که به معنای نجات‌دهنده است، اما «قائماً» با اشاره به ایستادگی و قیام، معنای قوی‌تری از امید و عدالت را منتقل می‌کند. «یفرج» نیز می‌توانست با واژه‌هایی نظیر «یزیل» یا «یخلص» جایگزین شود، اما این واژه تصویر رهایی تدریجی و فرج را بهتر بیان می‌کند.

از منظر واج‌شناختی نیز، آوای غالب «قی» (در وقیر، توقد، الحرقات) ساختاری صوتی از انفجار و ضربه ایجاد می‌کند. این واج، که از حلق ادا می‌شود، حس خفگی و فشار درونی را منتقل می‌کند و همین ویژگی با عنصر صوتی که غیر انفجاری و غیر حلقی است در تقابل قرار می‌گیرد (متیوس، ۱۳۹۸: ۷۶) در نتیجه معنای تثبیت شده متفاوتی ارائه می‌دهد. هم‌چنین تکرار واج «ح» در الحرقات، الحشر تداعی سوز و اشک را تقویت می‌کند. چنین چینش آوایی، با بار عاطفی شعر همسوست و در تقویت اثر احساسی آن نقش دارد.

در چارچوب نشانه‌شناسی دوسوسور، این سروده با سازمان دهی دقیق روابط زبانی، به ساختن «معنا از دل تفاوت‌ها» می‌پردازد. تقابل‌های کلیدی چون مرگ/قیامت، رنج/فرج، و سوز/قیام، ساختار تقابل محوری شعر را شکل می‌دهند. این معناها نه ذاتی واژگان، بلکه حاصل موقعیت آن‌ها در زنجیره هم‌نشینی و جانمایی است. سروده امام رضا(ع) از این منظر، نه صرفاً مرثیه، بلکه معماری‌ای از معناست که از دل زبان، سوگ و امید را هم‌زمان می‌سازد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه نشانه‌شناختی فردینان دوسوسور، اشعار منسوب به امام رضا(ع) را از منظر ساختار زبانی و نظام معنایی بررسی کرده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که این اشعار، افزون بر ارزش ادبی و عاطفی، از نظامی منسجم از نشانه‌ها برخوردارند که در آن معنا از رهگذر رابطه میان دال و مدلول، پیوندهای هم‌نشینی و جانمایی، و نیز تقابل‌های معنایی شکل می‌گیرد. از این منظر، زبان شعری امام رضا(ع) صرفاً ابزاری برای بیان احساس یا اندیشه نیست، بلکه نظامی نشانه‌ای است که مفاهیم دینی، اخلاقی، اجتماعی و اعتقادی را در لایه‌های گوناگون معنا بازنمایی می‌کند.

بررسی اشعار نشان داد که مفاهیمی چون صبر، مظلومیت اهل بیت(ع)، رنج، عفت، امید به فرج و انتظار، از طریق شبکه‌ای از دال‌های معنادار در متن پدیدار می‌شوند. نشانه‌هایی مانند «قبر»، «مصیبت»، «قائم» و «فرج» تنها به معنای ظاهری خود محدود نمی‌شوند، بلکه در پیوند با بافت دینی و تاریخی شعر، مدلول‌هایی عاطفی، اعتقادی و اجتماعی را در ذهن مخاطب فعال می‌سازند. بدین ترتیب، این نشانه‌ها کارکردی نمادین می‌یابند و به انتقال غیرمستقیم پیام‌های اخلاقی و عرفانی کمک می‌کنند.

همچنین، تقابل‌هایی نظیر دنیا و آخرت، مرگ و قیامت، رنج و رهایی، و ظلم و عدالت، ساختار معنایی شعر را سامان می‌دهند و جهان بینی دینی و شیعی حاکم بر آن را برجسته می‌سازند. این تقابل‌ها نه تنها به انسجام درونی متن یاری می‌رسانند، بلکه جایگاه انسان را در برابر حقیقت، عدالت الهی و امید به آینده‌ای روشن‌تر تبیین می‌کنند. از سوی دیگر، عناصر آوایی و موسیقایی شعر، به‌ویژه کاربرد آواهای تأکیدی و سنگین، در تشدید فضای سوگ، انتظار و تأمل نقش مؤثری دارند و بار عاطفی متن را تقویت می‌کنند.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، زبان شعر امام رضا(ع) در مقام یک نظام نشانه‌ای، پیوندی معنادار میان ادبیات، دین و جامعه برقرار می‌سازد. این زبان، ضمن دعوت مخاطب به صبر، اخلاق‌مداری و امید، به نقد ضمنی نابسامانی‌های اجتماعی و حاکمان نالایق نیز می‌پردازد و در نهایت، چشم‌اندازی از عدالت، رهایی و ظهور منجی را ترسیم می‌کند. بنابراین، اشعار منسوب به امام رضا(ع) را می‌توان متونی دانست که با بهره‌گیری از ظرفیت‌های نشانه‌ای زبان، مخاطب را به مشارکت فعال در فرایند معناپردازی فرا می‌خوانند و میان متن، اندیشه دینی و تجربه زیسته انسان مؤمن، گفت‌وگویی پویا برقرار می‌سازند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

سهام نویسندگان در تهیه و تدوین این اثر، متناسب با ترتیب درج نام آنان است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در طول آماده‌سازی این اثر، نویسنده/نویسندگان از ChatGPT، مدل GPT-5.5 Thinking، به منظور تهیه چکیده مبسوط و اصلاح فرمت منابع بر اساس APA، استفاده کرده‌اند. پس از بهره‌گیری از این ابزار، نویسنده/نویسندگان مطالب تولیدشده را در صورت نیاز بررسی، اصلاح و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای نهایی اثر را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمندشان سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ش). *عیون أخبار الرضا (ع)*. تهران: نشر جهان.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۹۹۱م). *معجم مقاییس اللغة* (عبدالسلام محمد هارون، تحقیق و ضبط؛ جلد ۲؛ چاپ دوم). بیروت: دارالکتب العربیة.
- ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم. (۱۹۹۷م). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- اشباح، آخیم، و ترابانت، یروگن. (۱۴۰۰). *متفکران بزرگ نشانه‌شناسی* (مجتبی پردل، مترجم؛ چاپ اول). مشهد: ترانه.
- الإصفهانی، الراغب. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن* (صفوان عدنان الداودی، تحقیق). دمشق - بیروت: دارالقلم؛ دارالشامیة.
- أنیس، إبراهیم. (۲۰۱۰م). *الأصوات اللغویة* (چاپ اول). قاهره: مکتبة نهضة مصر.
- بشر، کمال. (۲۰۰۰م). *علم الأصوات*. قاهره: دارالغریب.
- پالمر، فرانک ر. (۱۴۰۰). *نگاهی تازه به معنی‌شناسی* (کوروش صفوی، مترجم؛ چاپ هشتم). تهران: نشر مرکز.
- چندلر، دانیل. (۱۳۸۷). *مبانی نشانه‌شناسی* (مهدی پارسا، مترجم؛ چاپ سوم). تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- حمداوی، جمیل. (۲۰۱۵م). *الاتجاهات السیمیوطیقیة* (چاپ اول). بیروت: دارالنشر والثقافة.
- دوزی، رینهارت. (۲۰۰۰م). *تکملة المعاجم العربیة* (جمال الخیاط، تعریب؛ جلد ۱۰). عراق: وزارة الثقافة والإعلام.
- دوسوسور، فردینان. (۱۴۰۰). *دوره زبان‌شناسی عمومی* (کوروش صفوی، مترجم؛ چاپ ششم). تهران: هرمس.
- سجودی، فرزانه. (۱۳۸۷). *نشانه‌شناسی: نظریه و عمل* (چاپ دوم). تهران: علم.
- عباس، حسن. (۱۹۹۸م). *خصائص الحروف العربیة ومعانیها*. بیروت: منشورات اتحاد الکتاب العرب.
- العسکری، ابو هلال. (۱۴۱۲ق). *الفروق اللغویة*. قاهره: دارالعلم والثقافة للنشر والتوزیع.
- عصام خلف، کامل. (۲۰۰۳م). *الاتجاه السیمیولوجی و نقد الشعر* (چاپ اول). قاهره: دار فرحة للنشر والتوزیع.
- کالر، جاناتان. (۱۳۷۹). *فردینان دوسوسور* (چاپ دوم). تهران: هرمس.
- متیوس، پیتر. (۱۳۹۵). *تاریخ مختصر زبان‌شناسی ساختگرا* (راحله گندمکار، مترجم؛ چاپ دوم). تهران: نشر قطره.

- ملاس، مختار. (۲۰۰۲م). دلالة الأشیاء فی الشعر العربی الحدیث: عبدالله البردونی نموذجاً (چاپ اول). الجزائر: وحدة الرغایة.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۷۱). مبانی زبان‌شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی (چاپ اول). تهران: نیلوفر.
- نوت، و. و مایر اوسر، ا. (۱۳۹۲). نشانه‌شناسی. در زبان‌شناسی و ادبیات (کوروش صفوی، مترجم). تهران: نشر هرمس.
- هاوکس، ترنس. (۱۳۹۸). ساختگرایی و نشانه‌شناسی (کوروش صفوی، مترجم). تهران: انتشارات علمی.

References

- Abbas, H. (1998). *Characteristics of Arabic letters and their meanings*. Arab Writers Union Publications. [in Arabic]
- Al-Askari, A. H. (1412 AH). *Linguistic differences*. Dar al-Ilm wa al-Thaqafah for Publishing and Distribution. [in Arabic]
- Al-Isfahani, A.-R. (1412 AH). *The vocabulary of the unfamiliar words of the Quran* (S. A. Al-Dawudi, Ed.). Dar al-Qalam; Dar al-Shamiyyah. [in Arabic]
- Anis, I. (2010). *Linguistic sounds* (1st ed.). Maktabat Nahdat Misr. [in Arabic]
- Bishr, K. (2000). *Phonetics*. Dar al-Gharib. [in Arabic]
- Chandler, D. (1387 SH). *The basics of semiotics* (M. Parsa, Trans.; 3rd ed.). Sureh Mehr Publishing Company. [in Persian]
- Culler, J. (1379 SH). *Ferdinand de Saussure* (2nd ed.). Hermes. [in Persian]
- De Saussure, F. (1400 SH). *Course in general linguistics* (K. Safavi, Trans.; 6th ed.). Hermes. [in Persian]
- Dozy, R. (2000). *Supplement to Arabic dictionaries* (J. Al-Khayyat, Arabization; Vol. 10). Ministry of Culture and Information. [in Arabic]
- Eschbach, A., & Trabant, J. (1400 SH). *Great thinkers of semiotics* (M. Pardel, Trans.; 1st ed.). Taraneh. [in Persian]
- Essam Khalaf, K. (2003). *The semiological approach and poetry criticism* (1st ed.). Dar Farhah for Publishing and Distribution. [in Arabic]
- Hamdawi, J. (2015). *Semiotic trends* (1st ed.). Dar al-Nashr wa al-Thaqafah. [in Arabic]
- Hawkes, T. (1398 SH). *Structuralism and semiotics* (K. Safavi, Trans.). Elmi Publishing. [in Persian]
- Ibn Babawayh, M. ibn A. (1378 SH). *Uyun akhbar al-Rida (A.S.)*. Jahan Publishing. [in Arabic]
- Ibn Faris, A. ibn F. (1991). *Dictionary of language standards* (A. M. Harun, Ed.; Vol. 2, 2nd ed.). Dar al-Kutub al-Arabiyyah. [in Arabic]
- Ibn Manzur, A. J. M. ibn M. (1997). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. [in Arabic]
- Matthews, P. (1395 SH). *A short history of structural linguistics* (R. Gandomkar, Trans.; 2nd ed.). Qatreh Publishing. [in Persian]
- Mellas, M. (2002). *The signification of things in modern Arabic poetry: Abdullah al-Baraduni as a model* (1st ed.). Wahdat al-Riayah. [in Arabic]
- Najafi, A. (1371 SH). *Foundations of linguistics and its application in the Persian language* (1st ed.). Niloufar. [in Persian]
- Noth, W., & Meyer-Oser, A. (1392 SH). Semiotics. In *Linguistics and literature* (K. Safavi, Trans.). Hermes. [in Persian]
- OpenAI. (2026). *ChatGPT (GPT-5.5 Thinking)* [Large language model]. OpenAI.
- Palmer, F. R. (1400 SH). *A new look at semantics* (K. Safavi, Trans.; 8th ed.). Nashr-e Markaz. [in Persian]
- Sojoudi, F. (1387 SH). *Semiotics: Theory and practice* (2nd ed.). Elm. [in Persian]